

УДК 94(476) «13/15»

**АРГАНІЗАЦЫЯ СІСТЭМЫ ЎТРЫМАННЯ ДЗЯРЖАЎНЫХ УМАЦАВАННЯЎ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў XVI СТАГОДДЗІ****Ю.Ф. УСЦІНОВІЧ***(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Вызначаны асаблівасці функцыянавання сістэмы ўтрымання дзяржаўных умацаванняў у Вялікім княстве Літоўскім у XVI стагоддзі. Спецыяльныя працы па гэтаму пытанню ў гістарыяграфіі адсутнічалі. Вызначана, што да сярэдзіны XVI стагоддзя кіраўніцтва ВКЛ апынулася перад неабходнасцю пераадолення крызісу ў справе ўтрымання дзяржаўных умацаванняў. Пазначаюцца прычыны крызісных з'яў. Прыводзіцца характарыстыка даўняга прынцыпа ўтрымання дзяржаўных фартэцый і іх зменаў у XVI стагоддзі. Дзецца характарыстыка прававых нормаў утрымання крэпасцей у розных землях ВКЛ, дынаміка і шляхі іх стварэння. Аналіз зроблены на падставе даследавання гістарыяграфіі і апублікаваных пісьмовых крыніц метрыкі Вялікага княства Літоўскага.

Уводзіны. На працягу ўсяго перыяду сярэднявечча ў абароне любой краіны выключная роля належала сістэме ўмацаванняў. Каб засцерагчы свае землі ад варожых уварванняў, неабходна было ўзвесці на памежных тэрыторыях разгалінаваную сетку абарончых аб'ектаў, якія б у сваёй сукупнасці стваралі надзейную і ўзаемазвязаную сістэму абароны. Аднак толькі аднаго гэтага было мала. Для дзейснага функцыянавання такой сістэмы патрабавалася трымаць у фартэцных баяздольных гарнізоны, пастаянна праводзіць ремонт і ўзнаўленне абарончых аб'ектаў, арганізоўваць рэгулярную дастаўку прадуктаў харчавання, фуражу і боепрыпасаў. Немалаважным з'яўлялася і лягальнае стаўленне навакольнага насельніцтва да ўладаў. Іначай кажучы, дзяржаўныя ўмацаванні не існавалі самі па сабе, у адрыве ад вакольных тэрыторый і без забеспячэння з боку дзяржавы. Утрыманне дзяржаўных фартэцый у Вялікім княстве Літоўскім адбывалася на падставе пэўных прававых нормаў.

Для абароны ад знешніх ворагаў у ВКЛ існавала вялікая колькасць умацаванняў. Адначасова яны з'яўляліся ў сярэднявеччы перыяд сацыяльнымі і часта эканамічнымі цэнтрамі навакольных тэрыторый. У гэтай сувязі дзяржаўныя ўмацаванні адыгрывалі вельмі значную ролю ў жыцці краіны і яе насельніцтва. Таму, падаецца, вартым увагі павінна стаць пытанне, як падтрымлівалася іх належная жыццядзейнасць на працягу доўгага часу. У артыкуле вызначаны асаблівасці функцыянавання сістэмы ўтрымання дзяржаўных умацаванняў у княстве.

Асноўная частка. Вялікае княства Літоўскае з'яўлялася складаным дзяржаўным утварэннем, асобныя яго часткі, такія як удзельныя княствы, аўтаномныя землі, вотчыны саміх Гедымінавічаў ва ўнутраным жыцці працяглы час захоўвалі поўную самастойнасць [1, с. 38]. Акрамя таго, яны розніліся і станам сацыяльна-эканамічнага развіцця [2, с. 124 – 125]. Адзначаныя фактары разам з геаграфічным размяшчэннем асобных абласцей ВКЛ істотна паўплывалі на выпрацоўку некаторых адметных падыходаў у падтрыманні баяздольнасці ўмацаванняў у розных частках дзяржавы. У наглядзе за дзяржаўнымі ўмацаваннямі існавалі і некаторыя агульныя прававыя нормы, характэрныя калі не для ўсяго Вялікага княства, то, прынамсі, для большасці яго тэрыторый.

Лад жыцця мясцовага насельніцтва ВКЛ грунтаваўся на звычаі, што ўсталяваўся яшчэ ў часы існавання старажытнарускіх княстваў, а пазней – на прывілеях, нададзеных першымі ўладарамі дзяржавы розным землям. Заявы цэнтральнай улады кшталту «навіны не ўводзіць, даўніны не рушыць» ужо характэрныя для часоў кіравання Вітаўта. Наступныя гаспадары дзяржавы пацвярджалі прывілеі сваіх папярэднікаў [3, с. 24 – 26]. Пераходзячы пад кіраўніцтва ўладароў ВКЛ, насельніцтва асобных тэрыторый імкнулася захаваць звыклы лад жыцця, а яго перамены ўспрымаліся як мінімум з насцярогай. У сваю чаргу вялікія князі былі зацікаўленыя ў прыхільным стаўленні да цэнтральнай улады насельніцтва далучаных да ВКЛ тэрыторый, бо яны ўваходзілі ў дзяржаву, як правіла, не праз заваёвы, а шляхам заключэння пагадненняў [1, с. 35]. Таму ўладары ВКЛ са свайго боку таксама ахвотна гарантавалі ў сваіх прывілеях захаванасць традыцыйных для пэўнага грамадства ўстояў, нормаў і звычаяў жыцця.

Такім чынам, можна казаць, што на большасці тэрыторый ВКЛ ўзаемаадносіны паміж цэнтральнай уладай і мясцовым насельніцтвам працяглы час будаваліся на прынцыпе прыхільнасці да даўніны.

Жыхары розных частак ВКЛ уяўлялі сабе даўніну па-рознаму, г. зн. даўніна не была адзінай для ўсёй тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага [4, с. 32]. Гэта было выклікана, як ужо адзначалася, неаднолькавым сацыяльна-эканамічным развіццём тэрыторый, з якіх складалася дзяржава, а таксама іх рознай палітычнай вагой. Усё гэта ў сукупнасці з адасобленым унутраным жыццём разрозненых частак ВКЛ вяло да складання свайго адметнага ўзору даўніны.

У некаторых землях, напрыклад, у Полацкай, Віцебскай і іншых, дзе дзейнасць веча аказвала істотны ўплыў на жыццё грамадства найбольш працяглы час, даўніна, відаць, магла падвяргацца зменам праз яго рашэнні. Магчыма, веча пры пэўных абставінах магло вызначаць у землях з развітым мясцовым самакіраваннем таксама і першапачатковую раскладку рамонтна-будаўнічых работ на карысць умацаванняў сярод мясцовага насельніцтва. Вызначаныя ім нормы і аб'ёмы праз пэўны час пачыналі ўспрымацца як даўніна.

Нягледзячы на тое, што ў складзе ВКЛ удзельныя княствы існавалі дастаткова працяглы час, некаторыя нават да XVII стагоддзя, вялікія князі, аднак, імкнуліся пры зручным моманце замяніць іх на намесніцтвы. Акрамя ўзмацнення непасрэднай улады вялікага князя над былымі ўдзелямі, гэта вяло таксама да павелічэння паступленняў у скарб. На яго карысць пачыналі паступаць усе даходы, якія раней збіраліся на ўдзельнага князя. Такім чынам, колькасць удзелаў у ВКЛ паступова змяншалася, адпаведна, ператвараліся з прыватных у дзяржаўныя і крэпасці, што існавалі ў іх межах.

Пад уладу дзяржавы пераходзілі не толькі ўмацаванні самі па сабе, а таксама прыналежныя да іх землі, службы і павіннасці мясцовага насельніцтва, якія адбываліся на іх карысць. І як узгадвалася вышэй, нармальнае жыццядзейнасць фартэцыі была магчымай не толькі пры рэгулярным дзяржаўным заахопам, але і пры цесных узаемадчынэннях яе з вакольнымі тэрыторыямі і мясцовым насельніцтвам. Абгрунтаваць такую выснову дапамагае пералік усяго таго, што адносіцца да ўмацавання. Падобныя пералікі прыводзіліся, як правіла, у дакументах, калі адбывалася змена ўласніка фартэцыі, ці па якой іншай прычыне.

Напрыклад, князь Ілля Канстанцінавіч Астрожскі за пазыку ў 600 коп грошаў аддаў у заставу ў 1539 годзе сваёй жонцы «замок материстый Ровное из местом и дворы и села мои и боярские зо всем, што колвек к тому замку прислухаеть: з людьми того замку и сел и з ихъ всеми землями пашными и бортными и з их работами и поплаты грошовыми и медовыми и овсяными, бобровыми и куничными, с полми и сеножатми, з гаи, з дубровами, з боры, з лесы, с озеры, з реками и з речками, з бобровыми гоны и з зеремены, з ставы и ставищи, зь млыны и з их вымелки, з ловы звериными и птошими и с пустовщинами, со всем по тому, как ся тот замок и место и дворы и села того замку в себе ся мають» [5, с. 204].

Вяртаючыся да ўмацаванняў ва ўдзельных княствах, адзначым, што розныя службы і павіннасці на карысць умацаванняў тут ужо былі вызначаныя папярэднімі ўладарамі ці самой мясцовай грамадой, а таму і пасля пераўтварэння ўдзела ў намесніцтва працягвалі выконвацца па даўніне.

Такім чынам, для абслугоўвання патрэб умацаванняў да кожнага з іх з даўніх часоў прыналежыла пэўная колькасць населеных пунктаў ці пэўныя воласці, зямельныя ўладанні і інш. З развіццём сацыяльна-эканамічных адносін стала выгаднай справай засноўваць пры ўмацаваннях мястэчкі. Таму ўзгадкі аб прыналежнасці да ўмацаванняў мястэчак у XVI стагоддзі пачынаюць сустракацца ўсё часцей.

Замкава-гарадзавыя адпрацоўкі мясцовага насельніцтва былі накіраваныя на падтрыманне належнага стану ўмацаванняў. Сродкі, якія паступалі з прыналежных да іх населеных пунктаў і іншых уладанняў, часткова ішлі на аплату вайскова-адміністрацыйных функцый гаспадарскім ураднікам, часткова – на ўтрыманне саміх умацаванняў і іх гарнізонаў, вакольнай інфраструктуры: мастоў, дарог, гацей і інш., якія таксама ўключаліся ў склад умацаванняў. Пэўная іх доля магла паступаць і на гаспадара [6, с. 210 – 213].

Такім чынам, размеркаванне аб'ёмаў работ і іншых павіннасцей на карысць дзяржаўных умацаванняў адбывалася ў ВКЛ на падставе даўніны. Каб указаць на традыцыйнасць і звыкласць нясення той ці іншай павіннасці ці, наадварот, даказаць несправядлівасць прыцягнення да іх выканання, прадстаўнікі мясцовага насельніцтва і цэнтральная ўлада ў XVI стагоддзі спасылаюцца на часы ўладарання Вітаўта, Жыгімонта Кейстутавіча, Казіміра.

Найважнейшая роля ва ўтрыманні ўмацаванняў дзяржавы належыла вакольнаму насельніцтву. Але ў розных землях маглі быць свае вызваленні некаторых пластоў мясцовага насельніцтва ад асобных павіннасцей. Так, паводле прывілея Казіміра, нададзенага кіеўскім мяшчанам, яны павінны былі толькі ўзводзіць гарадскі мост, але вызваліліся ад будаўніцтва гарадскіх умацаванняў, прывозу да іх сена і вартавання ад пажараў, а таксама ад выплаты пасякершчыны, падатку назіраючым за рамонтна-будаўнічымі работамі на ўмацаваннях. У 1494 годзе прывілей на льготы кіеўскім мяшчанам быў пацверджаны Аляксандрам [7, с. 545 – 549]. А ў 1514 годзе папярэдні прывілей пацвердзіў Жыгімонт Стары [8, р. 141 – 143].

Падсумоўваючы сказанае, трэба адзначыць, што ў дачыненні да выканання мясцовым насельніцтвам розных работ і павіннасцяў на карысць дзяржаўных умацаванняў у ВКЛ, правамоцным будзе гаварыць пра адносную ўстойлівасць прынцыпу даўніны і зараджэнне яе ў раннім сярэднявеччы, бо павіннасць па будаўніцтву ўмацаванняў мясцовым насельніцтвам на абшарах рассялення ўсходніх славян была зафіксаваная яшчэ ў Рускай Праўдзе. У ёй вылучаліся таксама асобныя пасады па назіранню за будаўнічымі работамі і вызначалася ім аплата за выкананне гэтых функцый. Так, Руская Праўда называе гараднікоў і мастнікоў, вызначае ім «урокі», г. зн. памеры ўзнагароды за выкананне сваіх функцый [9, с. 79 – 80].

На тое, што ваенна-будаўнічыя павіннасці мясцовага насельніцтва на карысць дзяржаўных умацаванняў існавалі яшчэ з часоў Полацкай зямлі і Кіеўскай Русі, звяртаў таксама ўвагу даследчык сярэднявечных умацаванняў на Беларусі М.А. Ткачоў. Ён адзначаў, што ў той ці іншай форме некаторыя рамонтна-будаўнічыя і іншыя абавязкі мясцовай грамады на карысць абарончых аб'ектаў захаваліся аж да часоў знікнення з палітычнай мапы Рэчы Паспалітай [10, с. 6].

Але, падаецца, нельга абсалютызаваць нязменнасць даўніны ў рэчаіснасці ВКЛ. Цэнтральная ўлада заўсёды яе дэкларавала, аднак на практыцы мусіла часам яе змяняць па неабходнасці ці пры мажлівасці пераіначыць яе на сваю карысць. Таксама даўніна змянялася пад уздзеяннем розных новых сацыяльных з'яў, што ўзніклі пры развіцці грамадства.

Адыход ад даўніны і выпрацоўка некаторых новых падыходаў у кіраванні ўсёй краінай становяцца заўважнымі з сярэдзіны XV стагоддзя і пачынаюць паступова набіраць сілу на працягу XVI стагоддзя, калі ў дзяржаве, з аднаго боку, паглыбляецца феадалізацыя грамадства, а з іншага – цэнтральная ўлада пачынае праводзіць з другой паловы гэтага стагоддзя актыўнае рэфармаванне розных сфер жыцця грамадства.

У 1522 годзе гаспадар вымушаны быў змяніць даўніну ў адносінах выканання Крычаўскай воласцю павіннасці прадстаўлення клікуноў на замак (яны павінны сачыць за засцярогай умацаванняў ад агню). У выніку таго, што тут адбылася раздача значнай колькасці гаспадарскіх зямель, воласць ужо была не ў стане даваць трох клікуноў. Таму вялікі князь дазволіў воласці пасылаць для выканання гэтага абавязку толькі двух чалавек [11, р. 65].

Паводле Полацкай рэвізіі 1552 года, даўніна ў адбыванні будаўнічай павіннасці на карысць замкавых умацаванняў падвяргалася змяненню з-за запусцення зямель і адыходу некаторых полацкіх тэрыторый пад уладу Масквы. Так, у папярэднія часы чацвёртую з апісваемых у полацкай рэвізіі вежаў рабілі людзі Себежскай воласці з прыселкамі. Але ваявода Ян Глябовіч мусіў ужо яе ўзводзіць людзьмі браслаўскімі і дойлідамі, нанятымі на гаспадарскія грошы. Міхайлаўскую, пятую, вежу раней будавала воласць Нешчэрэдская, але яна запусцела. Таму Ян Глябовіч таксама ўзводзіў яе людзьмі браслаўскімі і нанятымі на грошы гаспадара дойлідамі. Цалкам адыйшлі пад уладу Масквы землі, насельніцтва якіх будавала раней шостую, Багародзіцкую вежу і наступныя за ёй чацвяры гародні і г.д. [12, с. 3 – 4, 7]. У будучым трэба было вышукваць іншыя шляхі, як адбудоўваць гэтыя часткі абарончых умацаванняў не па даўніне.

Змена даўніны ў адносінах да выканання абавязкаў на карысць умацавання магла адбывацца праз наданне якому-небудзь гораду ці мястэчку магдэбургскага права. Пры гэтым такія павіннасці маглі не толькі павялічвацца, а, наадварот, паніжацца. Так, пасля надання Полацку магдэбургскага права мяшчане вызваліліся ад пастаяннага нясення старожы і павінны былі яе выконваць толькі ў ваенны час [7, с. 703].

Да сярэдзіны XVI стагоддзя розных змяненняў даўніны ў асобных частках дзяржавы накіравалася настолькі шмат, а блытаніна ў памерах абавязкаў на карысць дзяржавы і яе ўмацаванняў стала настолькі заўважная, што сам гаспадар на сойме 1554 года вымушаны быў звярнуць на гэта ўвагу. Характарызуючы рэчаіснасць, ён адзначаў, што ні гаспадарскія ўраднікі, ні мясцовае насельніцтва дакладна не ведаюць, якія павіннасці, паборы і службы адны маюць права патрабаваць, а другія выконваць [3, с. 295].

Адзін з важнейшых абавязкаў на карысць дзяржаўных умацаванняў называўся замкавай [13, р. 120], ці гарадавой [11, р. 121], работай. Пад ёй разумелася менавіта ўзвядзенне і адбудова абарончых умацаванняў. Гэты абавязак у параўнанні з іншымі павіннасцямі на карысць дзяржаўных фартэцый патрабаваў ад мясцовага насельніцтва найбольшых працоўных рэсурсаў і матэрыяльных высілкаў.

Будаўнічыя, альбо замкава-гарадавыя, работы на ўмацаваннях падзяляліся на шэраг асобных мерапрыемстваў: рамонтна-будаўнічыя работы на замку, узвядзенне ўмацаванняў вакол пасаду, капанне рова, насыпанне валоў, узвядзенне мастоў і інш. Яскрава падзел на розныя будаўнічыя работы паказваюць рэвізіі ўмацаванняў дзяржавы. У іх вылучаюцца асобныя часткі абарончых умацаванняў і вызначаецца, хто абавязаны ўзводзіць гародні, вежы, масты, падсыпаць вал і інш. [12, с. 1 – 11, 27; 14, с. 103 – 110, 130 – 156, 195 – 200, 213 – 215, 225 – 226, 242 – 244].

Найбольш традыцыйнай адзінкай вымярэння аб'ёму замкава-гарадавой, работы з'яўлялася так званая «гародня». Гародня – гэта тып абарончага збудавання прамакутнай формы, пабудаваны з бярвёнаў ці брусоў. Сценкі, звернутыя ў вонкавы бок для большай трываласці, рабіліся ў 2 – 5 радоў. Пастаўленыя адна да адной тарцамі, гародні стваралі абарончую сцяну. У верхняй частцы гародні насцілалася баявая галерэя, альбо бланкаванне, ці вуліца з байніцамі. Галерэя пакрывалася двусхільнай гонтавай страхой. Ніжняю частку гародні маглі або засыпаць зямлёй і каменнем, або пакідаць полай. У першым варыянце такім чынам умацавалася канструкцыя; пры другім – зрубы служылі ўкрыццём для мясцовага насельніцтва падчас аблогі і выкарыстоўваліся ў сацыяльных мэтах як месца для захоўвання пажыткаў і правізіі мясцовага насельніцтва. Каб засцерагчы канструкцыю з гародняў ад пажараў і гніення, сцены да ўзроўню галерэй абмазвалі глінай [15, с. 489]. Даўжыня гародняў магла быць рознай: напрыклад, у Луцку яна вагалася ад 1,5 да 6 сажняў, у Кіеве – 4 і менш [4, с. 211]. Такім чынам, у пераводзе на метрычную сістэму даўжыня асобных гародняў у гэтых фартэцыях магла вагацца прыблізна ад 3 да 12 метраў. У Полацку ў сярэдзіне XVI стагоддзя даўжыня гародняў раўнялася прыблізна 5,84 м [16, с. 107].

Што датычыцца суадносінаў аб'ёмаў рамонтна-будаўнічых работ і некаторых іншых службаў і павіннасцяў паміж асобнымі сацыяльнымі групамі мясцовага насельніцтва, то яны маглі быць рознымі для кожнай асобна ўзятай крэпасці. Усё залежыла ад папярэдняй традыцыі. У Полацку, напрыклад, Устрэйскую вежу павінны былі ўзводзіць усе станы левабярэжных задзвінскіх валасцей: Галамышальскай, Язенскай, Волніцкай, Арэхаўскай, Мнютскай, Друйскай. Другую ў пераліку рэвізіі вежу ўзводзілі князь Лукомскі, духавенства і ўсе зямляне болінскія і з Сяльца, а мост праз Палату з Успенскай вежы будавалі ўсе мяшчане полацкія і г.д. [12, с. 1, 11].

Загавяваючы свіслацкаму дзяржаўцу ў 1542 годзе накіраваць 60 чалавек на ўзвядзенне 38 гародняў у Кіеўскім замку, гаспадар пазначаў, што гэта павінны быць не старцы і дзеці, а працаздольныя мужчыны. Яны мусілі на конях даставіць загадзя нарыхтаваную для будоўлі драўніну і іншыя будаўнічыя матэрыялы. Воласць абавязвалася забяспечыць працаўнікоў харчаваннем на ўвесь час, пакуль будзе адбывацца павіннасць. Не завяршыўшы работы, свіслацкія валашчане не мелі права пакінуць будоўлю [17, с. 61 – 62].

Як бачна з прыведзенага вышэй прыкладу, мясцовае насельніцтва было абавязанае з'яўляцца на рамонт і будоўлю ўмацаванняў з нарыхтаваным загадзя будаўнічым матэрыялам. Але такая практыка характэрная не для ўсіх выпадкаў. Так, людзі пана Івана Глябовіча і Ждана Васілевіча павінны былі ўзводзіць гародню ў Полацкім замку з таго матэрыяла, які даставяць з сваіх уладанняў паны Цяпінскія [12, с. 10]. Дрэвам на будоўлю і рамонт ўмацаванняў магла забяспечваць і сама дзяржава. Калі вясной 1563 года праводзіліся чарговыя рамонтна-будаўнічыя работы на Кіеўскім замку, туды з Свіслачы, Рагачова, Мазыра, Рэчыцы і Магілёва ўрад даставіў драўлянага будаўнічага матэрыялу сумай на 735 коп грошаў [18, с. 643 – 644]. Таксама лес мог брацца з вакольных панямонскіх пушчаў, якія належылі землеўладальнікам. Калі ў 1526 годзе праводзіліся будаўнічыя работы на Гарадзенскім замку, дрэва нарыхтоўвалася ў пушчах пана Андрэя Давойны [20, р. 128 – 129].

Здзяйсненне рамонтна-будаўнічых работ у сваю чаргу давала мясцоваму насельніцтву права хавання ва ўзведзеных ўмацаваннях і мець там сховішчы-склады для сваіх пажыткаў пры варожых нападках. Паказальны ў гэтым выпадку прыклад з Усвяцкай і Азярышчанскай валасцямі. У часы ўладарання Казіміра яны былі адпісаныя ад Віцебска і пачалі даваць даніну ў Вільню. Судовыя функцыі тут выконвалі асобныя стаўленікі гаспадара. Пазней воласці сталі ўладаннямі каралевы Боны, але згодна з уставай Боны ад 1535 года з валасцей павінна была працягвацца будаўнічая работа на ўмацаванні ў Віцебску – 4 тыдні, з іх 2 тыдні ў лесе, а 2 – на замку. Па заканчэнні работ валашчане мусілі выплаціць віжу, які назіраў за іх выкананнем 12 грошаў [6, с. 195]. Пазней, відаць, замкава-гарадовая павіннасць па нейкіх прычынах перастала выконвацца. Таму ў часы Інфлянцкай вайны адказны за абарону Мацвей Ахмістровіч з гэтай нагоды не дазволіў усвяцкім і азярышчанскім валашчанам хавання ад маскоўскіх войскаў у віцебскіх ўмацаваннях. Пасля хаданства каралевы Боны гаспадар дзяржавы накіраваў да віцебскага ваяводы ўставу, каб жыхарам гэтых валасцей было дазволена мець прытулак у Віцебску. За гэта з кожнай воласці 14 чалавек штогод цягам 4 тыдні зноў мусілі ўдзельнічаць у рамонтна-будаўнічых работах на Віцебскіх ўмацаваннях [21, с. 433 – 434].

Акрамя рамонтна-будаўнічых работ, да абавязку мясцовага насельніцтва належыла і забеспячэнне ўмацаванняў збожжам, мясам, прадуктамі рыбалоўства, палявання, фуражом; нясенне вартавой павіннасці ля варот, а ўначы для засцярогі ўмацаванняў ад пажараў, трыманне дазораў на дарогах і некаторыя іншыя абавязкі. Адначасова мясцовае насельніцтва несла пэўныя абавязкі і на карысць ураднікаў, што адказвалі за бяздольнасць і абарону ўмацаванняў. У залежнасці ад спецыфікі развіцця рэгіёна ці ад традыцыі, якія тут склаліся, павіннасці і іх аб'ём у розных частках дзяржавы адрозніваліся.

Не былі аднолькавымі павіннасці і на тэрыторыях, насельніцтва якіх абслугоўвала адно ўмацаванне. За пэўнымі населенымі пунктамі ці нават за асобнымі іх жыхарамі, калі яны неслі нейкія спецыфічныя абавязкі на карысць дзяржаўнай фартэцыі, магло быць замацавана выкананне толькі якой-небудзь адной ці некалькіх пэўных павіннасцей. Ад астатніх адпрацовак, выплат і работ жыхары такіх пасяленняў ці асобныя іх прадстаўнікі цалкам ці часткова вызваліліся.

Калі гаварыць аб нейкіх спецыфічных абавязках насельніцтва на карысць галоўных у рэгіёне дзяржаўных ўмацаванняў, то, напрыклад, на Віцебскай зямлі былі рагатнікі, абавязкам якіх з'яўлялася пастаўка на Віцебскі замак 15 рагачін у год з службы [22, с. 332]. У 20-я гады XVI стагоддзя ў Саланейскім стане пражывалі руднікі, якія неслі сваю службу на карысць Полацкага замка [11, р. 135]. Пад 1569 годам у Латоўскім войтаўстве ўзгадваецца 30 дойдзіцкіх аселях валок. Дойлідаў, якія на іх пражывалі, ўрад збіраўся накіраваць на будоўлю замка ў Геранёнах. За ўдзел у рамонтна-будаўнічых работах іх вызвалілі на гэты раз ад выплаты чыншу [23, р. 58 – 59]. Але паступова колькасць населеных пунктаў і людзей, якія неслі на карысць дзяржаўных ўмацаванняў выключна спецыфічныя павіннасці, скарачалася. Пры раздачы маёнткаў феодалам гаспадар, відаць, менавіта такія землі імкнуўся перадаць у прыватную ўласнасць, бо яны прыносілі менш прыбытку гаспадарскаму скарбу ў параўнанні з цяглымі ці чыншавымі

сялянскімі службамі. У 1566 годзе гаспадар падараваў ротмістру віцебскаму Фронцу Прэбіслаўскаму землі людзей замка Віцебскага ў Азярцах. Некаторыя з людзей неслі на замак канюшую службу, іншыя давалі частку ад ураджая і лавілі рыбу ў возеры Должа [24, р. 54, 160]. У 1567 годзе ў якасці кампенсацыі за спустошаныя ворагам землі гаспадар надаў гараднічаму віцебскаму Пятру Кісялю сем службаў, прыналежаў да Віцебскага замка. Сярод іх узгадваюцца канюшныя, псарэцкія і сакальніцкія службы [24, р. 94]. У 1569 годзе гаспадар перадаў ва ўласнасць Елу Малінскаму Веліцкае сяло кухароў Луцкага замка. У выпадку, калі б кухары не пажадалі станавіцца падданымі новага ўласніка, яны маглі перасяліцца на іншыя землі [23, р. 76].

Для падтрымання баяздольнасці ўмацаванняў існавала неабходнасць у пастаяннай працы рамеснікаў адметных спецыяльнасцей. Яны часам выконвалі такую працу, якая патрабавала пэўнай высокай кваліфікацыі. Рамеснікі замкавага прысуду ўзгадваюцца Полацкай рэвізіяй 1552 года [12, с. 4]. З дагавору ад 1539 года паміж мяшчанскімі і замкавым кавалём у Віцебску вядома, што апошні абслугоўваў усе замкавыя патрэбы і да ўсяго іншага падкоўваў мяшчанскіх коней [6, с. 267 – 268].

Артилерыю ў гарнізонах крэпасцей даглядалі пушкары. За выкананне такой службы пушкары атрымлівалі выплаты з гаспадарскага скарбу, валодалі дадатковымі надзеламі зямлі ці былі вызваленымі ад выплаты падаткаў з сваіх дымоў і агародаў. Таксама ім магло быць нададзена права трымання корчмаў, якія вызваліся часам ад нясення падаткаў. Паводле рэвізіі Полацкага замка 1552 года, пушкар Вентура Міклашэвіч браў з полацкага мыта 10 коп грошаў, атрымліваў сукно, трымаў піўную і мядвую карчмы, меў на памежжы пад Лукамі маёнтка. Але з яго мусіў даваць па сто каменных куль. Увогуле, восем пушкароў Полацкага замку мелі рознае ўзнагароджанне за сваю службу [12, с. 13 – 14]. У 1563 годзе 5 пушкароў Мазырскага замку за выкананне сваіх абавязкаў і штогадовы выраб пораху займелі права атрымліваць кожны год па 15 коп грошаў, па 20 бочак жгта, а разам з тым трымалі па 26 моргаў пашні і не плацілі падаткаў з сваіх дворышчаў і агародаў [25, с. 103].

Адметнасць павіннасцей на карысць фартэцый залежала, як правіла, не ад таго, хто канкрэтна іх выконваў, а ад службы, якая неслася чалавекам ці цэлай сацыяльнай групай, ад зямлі, якой яны валодалі ці карысталіся. Менавіта таму ў пісьмовых крыніцах пры ўзгаданні аб пэўных землях, як правіла, адзначаецца і характар павіннасцей, якія з іх выконваюцца: баяршчына, сяло путнае, цяглае, панцырнае, шчытнае і інш. З розных у падатковых адносінах земляў выконваліся і розныя службы. Прызнаючы правамоцнасць куплі полацкімі мяшчанамі зямель у путных людзей, гаспадар указаў, што з іх павінна і надалей выконвацца путная служба [7, с. 815 – 816].

Такім чынам, калі па якіх-небудзь прычынах насельніцтва сыходзіла з адной зямлі і перасялялася на другую, то змяняўся і ўвесь комплекс ягоных абавязкаў да дзяржавы ў цэлым і да фартэцый ў прыватнасці.

Змяніць павіннасны стан пасля хадайніцтва зацікаўленага боку мог сам гаспадар у якасці ўзнагароды за пэўныя заслугі, альбо калі лічыў гэта больш карысным для нясення розных абавязкаў на дзяржаву ці на яе ўмацаванні і калі не сустракаў супраціўлення з боку насельніцтва з-за парушэння даўніны. Напрыклад, у 1514 годзе сялянік гарадзенскі Станько Юр'евіч толькі пасля дазволу вялікага князя змог перайсці да панцырнай службы на карысць мясцовай фартэцыі. У папярэднія часы ён быў абавязаны пастаўляць соль на патрэбы гарадзенскага ўмацавання [8, р. 219].

Некаторую ўвагу, падаецца, неабходна ўдзяліць і пытанню, з якіх адзінак мясцовае насельніцтва несла розныя работы, павіннасці і службы на карысць дзяржаўных умацаванняў. Да сярэдзіны XVI стагоддзя, пакуль не пачала праводзіцца аграрная рэформа, асноўнай адзінкай абкладання мясцовага насельніцтва павіннасцямі была «служба». На працягу другой паловы XVI стагоддзя ў заходняй і цэнтральнай частках Беларусі павіннасці пачынаюць выконвацца з валокі. Паколькі аграрныя пераўтварэнні закранулі ўсходнія тэрыторыі ВКЛ у меншай ступені, то тут служба як асноўная адзінка выканання павіннасцей заставалася да канца XVI стагоддзя. У Пінскім павеце адзінка выканання павіннасцей называлася «дворышчам», а ў Берасцейскім – «жрэб'ем». Праўда, аднастайнасць назваў на адных і тых жа тэрыторыях вытрымлівалася далёка не заўсёды. У XVI стагоддзі службы на Беларусі складаліся з 2 – 3 дымоў. У складзе дворышчаў і жрэб'еў дымоў звычайна было больш, чым у службах [2, с. 274; 1, с. 106].

Абавязкі па ўтрыманню дзяржаўных умацаванняў ускладваліся не толькі на гаспадарскіх мяшчан і сялян, але і на прыватнаўласніцкіх. Звыш патрабавання ўдзельнічаць у паспалітым рушэнні цэнтральная ўлада пакідала за шляхецкімі ўладаннямі абавязкі рамантаваць старыя, а пры неабходнасці ўзводзіць новыя ўмацаванні на галоўнай у рэгіёне крэпасці. Акрамя таго, сыходзячы ў першую чаргу з ваенных мэтаў, землеўладальнікі са сваіх маёнткаў разам з астатнім насельніцтвам гаспадарскіх зямель павінны былі падтрымліваць у добрым стане вядучыя да фартэцый дарогі, а таксама масты, што знаходзіліся на іх. Такія патрабаванні да феодалаў па падтрыманні баяздольнасці дзяржаўных умацаванняў і належнай інфраструктуры вакол іх змяшчаюцца ў вялікакняжацкіх прывілеях пачынаючы з канца XIV стагоддзя. Абавязкі шляхецкага саслоў'я на карысць умацаванняў адлюстраваліся ў прывілеях 1387, 1413, 1447 гадоў [6, с. 101 – 102, 116, 126], а таксама ў пазнейшых заканадаўчых актах.

Вываленне ад рамонтна-будаўнічых работ на карысць дзяржаўных крэпасцей мелі нешматлікія ўладальнікі вотчын, зямель, якія не з'яўляліся актам міласці і ласкі гаспадарскай. Таксама падобным правам карысталіся тыя землеўладальнікі, якія набылі асабістыя прывілеі на вольнасць ад выканання замкава-гарадавой павіннасці ад гаспадароў. Аднак трымальнікі вотчын і феодальныя, якія мелі асабістыя вызваленні ад будаўнічых павіннасцей складалі нязначную колькасць ад усіх астатніх землеўладальнікаў. Такім чынам, абсалютная большасць прадстаўнікоў шляхецкага саслоў'я заставалася абавязанай адпраўляць сваіх падданных на замкава-гарадавыя работы. Даючы ўказанні дзяржаўцу Браслаўскай воласці пану Паўлу Сапегу, гаспадар адзначаў «Ино ач-есмо там потданымь нашим люди поотдавали, а работы городное и мостовое никому есмо не отпускали, а так, ажбы еси и городъ, и мосты всеми людми – как н(а)шими, так и подданных наших – робил по тому, как и пред тым бывало» [11, р. 121].

Калі працэс раздачы гаспадарскіх зямель шляхце значна пашырыўся, вялікія князі пачалі абавязваць уласнікаў новападораных маёнткаў выконваць на карысць умацаванняў не толькі замкава-гарадавую, маставую, дарожную павіннасці, але больш шырокае кола абавязкаў. Напрыклад, калі гаспадар падараваў у 1551 годзе Войне Эпімаху сяло Далажэцкае ў Нішчанскай воласці, то абавязаў з яго даваць на Полацкі замак паўмедніцы мёду і плаціць баброўшчыну памерам 30 шырокіх грошаў [17, с. 179].

Прывілей Ягайлы ад 1387 года вызваляў уладанні каталіцкага касцёла ад нясення ўсялякіх павіннасцяў. М.К. Любаўскі выказвае меркаванне, што пасля Фларэнційскай уніі падобныя правы былі пашырэння і на ўладанні праваслаўнай царквы ў ВКЛ. Але калі стала істотна ўзрастаць напружанасць барацьбы з татарамі і Маскоўскай дзяржавай, вялікія князі спынілі практыку пажалавання падобных імунітэтаў. Не парушаючы прывілеяў старых каталіцкіх і праваслаўных уладанняў, гаспадары не распаўсюджвалі ўжо больш іх дзеянне на новыя набыткі царквы і касцёла [1, с. 137].

Часам феодальныя спрабавалі замацаваць за сабой права на вызваленне ад абавязку выканання замкава-гарадавых павіннасцяў і службу і перакласці іх выключна на гаспадарскія ўладанні і скарб. З такой прапановай, напрыклад, яны звярталіся да Жыгімонта Аўгуста на Віленскім сойме 1551 года. Аднак вялікі князь у дастаткова рэзкай форме адпрэчыў гэтыя захады і выказаўся, каб у будучым яму больш не прыходзілася выслухоўваць падобныя просьбы [18, с. 168, 173].

Нягледзячы на катэгарычнае стаўленне гаспадара не даваць шляхецкаму саслоўю вызвалення ад рамонтна-будаўнічых і іншых работ і павіннасцяў на карысць умацаванняў, феодальныя і пасля 1551 года не пакідалі спробаў перакласці з сябе гэтую адказнасць на дзяржаўны скарб і гаспадарскіх падданных. На Люблінскім сойме 1569 года Жыгімонту Аўгусту прыйшлося ізноў даваць адмоўны адказ на просьбу вызваліць землеўладальнікаў ад замкава-гарадавой і маставой павіннасцяў [18, с. 526].

Жадаючы мець лепшую інфармацыю на павіннасцях на карысць умацаванняў, вялікі князь падчас Віленскага сойму 1551 года загадаў правесці рэвізію не толькі ўскраінных фартэцый, але і тых, што знаходзіліся ва ўнутраных раёнах дзяржавы. Акрамя гэтага, ён указаў на неабходнасць уважліва кантраляваць павіннасці на карысць умацаванняў па пісьмовых крыніцах. З свайго боку прадстаўнікі шляхты на сойме згаджаліся з неабходнасцю правядзення рэвізіі абранымі гаспадаром асобамі, якія заслугоўваюць даверу. Аб'яджаючы штогод фартэцыі, яны своечасова павінны былі паведамляць ураду аб усіх патрэбах дзяржаўных умацаванняў. Шляхецкія дэпутаты палічылі неабходным яшчэ раз указаць адказным гаспадарскім ураднікам уважліва сачыць за падтрыманнем давераных ім умацаванняў у належным стане [18, с. 216 – 218]. Праўда, на практыцы самі ж феодальныя, не маючы ў сапраўднасці вызвалення ад павіннасцяў на карысць умацаванняў дзяржавы, досыць часта ўхіляліся не толькі ад некаторых нязначных абавязкаў, але і ад выканання рамонтна-будаўнічых работ.

У 1499 годзе гаспадарскія людзі Свіслачскай воласці скардзіліся на падданных баяр Катовічаў, што, акрамя ўсяго іншага, яны не выконваюць сумесна гарадавой павіннасці, не ўзводзяць масты, не косяць сена на замак, не адвозяць да яго правянт. Разгледзеўшы справу, гаспадар пацвердзіў абавязак падданных Катовічаў выконваць усе службы і павіннасці поруч з гаспадарскімі людзьмі воласці [7, с. 727 – 729]. Аднак гаспадарскі вырак не аказаў, відаць, значнага ўздзеяння на адносіны Катовічаў да сваіх абавязкаў. Больш таго, праз пэўны час, у 1528 годзе, прадстаўнікі Свіслачскай воласці з той жа прычыны скардзіліся гаспадару ўжо не толькі на паноў Катовічаў, але і на князей Вішнявецкіх. Іх падданыя пазбягалі ўдзелу ў рамонтна-будаўнічых работах на Свіслачскім, Кіеўскім і некаторых іншых замках. Апраўдваючыся, Катовічы і Вішнявецкія сцвярджалі, што ў іх быццам ёсць на гэта адпаведныя прывілеі. Аднак, калі Вішнявецкія і Катовічы вымушаныя былі паказаць свае прывілеі, то высветлілася, што яны мелі вызваленне толькі ад выплаты пошлін свіслачскім намеснікам, кашэння сена і некаторых іншых павіннасцяў на гаспадара. Таму гаспадар ізноў пацвердзіў абавязак падданных Вішнявецкіх і Катовічаў выконваць разам з усёй Свіслачскай воласцю замакава-гарадавую павіннасць. А за тое, што ў папярэднія часы яны незаконна такой павіннасці пазбягалі, то мусілі выплаціць людзям свіслачскім грашовую кампенсацыю [26, р. 63].

Яшчэ адным паказальным прыкладам масавага ўхілення феодалаў ад будаўнічых работ з'яўляецца аднаўленне спаленага татарамі замка ў Браслаўлі ў 1552 годзе [5, с. 124 – 127; 131 – 132]. Даходзіла да

таго, што вялікі князь прапаноўваў сваім ураднікам, адказным за будаўніцтва ўмацаванняў, падваргаць рабаванню ўладанні тых феадалаў, якія адмаўляліся выпраўляць сваіх сялян на ўзвядзенне Браслаўля. Атрыманая такім чынам маёмасць прадавалася, а грошы накіроўваліся на выкананне рамонтна-будаўнічых работ [27, с. 69 – 70].

Падчас Інфлянцкай вайны з-за пагрозы варожых уварванняў стаўленне шляхты асобных абласцей дзяржавы да наяўнасці ў рэгіёне моцнага ўмацавання пачынае змяняцца. Нават у дастаткова аддаленых ад непасрэдных вайсковых дзеянняў тэрыторый дзяржавы мясцовыя землеўладальнікі пачынаюць звяртаць увагу гаспадара на неабходнасць падтрымання належнай бяздольнасці ўмацаванняў, напрыклад, у Наваградку і Менску [18, с. 501, 502]. Больш таго, шляхта Упіцкага павета прасіла вялікага князя аб пабудове ўмацавання там, дзе яго раней не было. Але, як і ў папярэдні перыяд, шляхецкае саслоўе імкнулася перакласці абавязак па будаўніцтву і ўтрыманню фартэцыі выключна на дзяржаву [18, с. 525 – 526, 530].

Што датычыцца ўладанняў феадалаў у гарадах, так званых юрыдык, якія цэнтральная ўлада пад ціскам шляхецкага саслоўя вымушана была афіцыйна прызнаць у 1563 годзе, то з іх павіннасці і выплаты на вайсковыя патрэбы несліся сумесна з астатнімі мяшчанами [28, с. 37], а ў асобных гарадах, як ў Полацку, насельнікі юрыдык неслі разам з астатнімі гараджанамі ўвогуле ўсе падаткі, паборы і павіннасці [29, с. 47].

У пошуку павелічэння ўласных даходаў асобныя землеўладальнікі, скарыстоўваючы зручны момант, прыбягалі да захопу гаспадарскай уласнасці [30, р. 148 – 149], а каб прыдаць бачнасць законнасці валодання, спрабавалі судовым шляхам дабівацца яе замацавання за сабой [13, р. 156], ці маглі нават падрабляць прывілеі на валоданне [30, р. 136 – 137]. Можна меркаваць, што далёка не ўсе незаконныя захопы гаспадарскай уласнасці выкрываліся. Такое свавольства землеўладальнікаў у агульнадзяржаўных маштабах зніжала ступенні ў гаспадарскі скарб, што было адной з прычын змяншэння магчымасцей дзяржавы накіроўваць сродкі на ўтрыманне належнай бяздольнасці сваіх умацаванняў.

Часам з-за пільнай патрэбы гаспадары ВКЛ звярталіся да асобных груп мясцовага насельніцтва з просьбай, каб рамонтна-будаўнічыя работы былі праведзеныя ў большых аб'ёмах, чым абавязвала даўніна. Напрыканцы XV стагоддзя віленскія мяшчане звыш свайго абавязку пабудавалі з-за тэрміновай неабходнасці мост да гарадскіх умацаванняў [7, с. 570 – 571].

Паколькі да Маскоўскай дзяржавы, пачынаючы з канца XV стагоддзя, адыйшла пэўная частка полацкіх тэрыторый, то і іх насельніцтва больш не несла на Полацкі замак рамонтна-будаўнічых павіннасцяў. Таму полацкія феадалы адгукнуліся на просьбу Жыгімонта Старога і ўзялі ўзвядзенне гародняў, якія не было каму ўзводзіць, на сябе. А на сойме 1551 года ўжо Жыгімонт Аўгуст звярнуўся да полацкіх землеўладальнікаў з падобнай просьбай [18, с. 290].

У 1566 годзе існавала вострая неабходнасць найхутчэйшым чынам узвесці ўмацаванне ў Варонічах. Гаспадар указаў на тое, што новы замак разам з выкананнем агульнадзяржаўных патрэб у супрацьстаянні з Масквой на Полаччыне будзе таксама садзейнічаць лепшай абароненасці ўладанняў мясцовых феадалаў. Таму ён надзяліў пана Юрыя Зяноўевіча паўнамоцтвам прымушаць сілай вакольных прыватнаўласніцкіх сялян да замкава-будаўнічых работ [27, с. 109 – 110].

Для ўсіх прыведзеных вышэй прыкладаў характэрным з'яўляецца момант, калі прадстаўнікі мясцовага насельніцтва просяць, каб выкананне замкава-гарадавых работ, якія выходзяць па-за рамкі павіннасцяў, асвечаных даўніной, не стала ў будучым традыцыйным абавязкам. З свайго боку гаспадары гарантавалі, што яны не пачнуць лічыць выканання такім чынам работы пастаяннай нормай, і, як у прыкладзе з Полацкам, адзначалі, што будучь шукаць які-небудзь іншы варыянт вырашэння праблемы [7, с. 570 – 571; 18, с. 290; 27, с. 109 – 110].

Адсюль вынікае, што прэцэдэнт выканання работы, якая не была раней асвечаная даўніной, тэрэтычна мог пераўтварыцца ў пастаянны абавязак і тым самым змяніць саму даўніну. Гэта і непакоіла ўсе сацыяльныя колы мясцовага насельніцтва. Таму яны ўважліва ставіліся да кантролю за нормамі выканання сваіх абавязкаў на карысць дзяржаўных умацаванняў. І калі па якіх-небудзь прычынах асобныя сацыяльныя групы насельніцтва вымушаны былі несці гэтыя абавязкі ў большым аб'ёме, то імкнуліся дабіцца пацверджання ад гаспадароў на права выконваць іх у будучым у папярэдніх памерах.

Правільнасць выканання ўсіх павіннасцяў увогуле, а таксама на дзяржаўныя ўмацаванні ў прыватнасці пільна кантралявалі не толькі ўрадавыя чыноўнікі, але і мясцовыя валасныя і гарадскія абшчыны. Яны былі зацікаўленыя, каб гэтых абавязкаў не пазбягалі прыватнаўласніцкія людзі, бо інакш увесь аб'ём работ і службаў клаўся на плечы гаспадарскіх падданных. Вышэй прыводзіўся прыклад, калі гаспадару скардзіліся мяшчане і валашчане Свіслацкай воласці на падданных асобных землеўладальнікаў [11, р. 239; 26, р. 63]. Таксама ў 1529 годзе ад усёй Бабруйскай воласці Віленскай паловы падавалі гаспадару скаргу з той жа нагоды старац Кузьма, а з ім Вошка і Губар на людзей пана Яна Мікалаевіча і пана Венцлава Касцевіча. Як і ў выпадку са Свіслацкай воласцю, гаспадар пацвердзіў абавязак гэтых землеўласнікаў выконваць павіннасці разам з воласцю [11, р. 324; 26, р. 71 – 72].

Цікавую інфармацыю ў імкненні адстойвання прынцыпу выканання абавязкаў на дзяржаву гаспадарскімі падданымі сумесна з прыватнаўласніцкімі падае судовы разгляд справы ў 1541 годзе паміж

князем Дзмітрыем Відзініцікім, яго жонкай і іх пасынкімі, сынамі нябожчыка князя Івана Сенскага, з аднаго боку, і з мяшчанами і валашчанами рэчыцкімі – з другога. Землеўладальнікі мелі гаспадарскае вызваленне ад выканання сваімі падданымі розных павіннасцяў разам з усёй Рэчыцкай воласцю. Аднак і мясцовыя валасная і гарадская ўлады трымалі на руках гаспадарскія граматы з пацверджаннем абавязку выканання рэчыцкімі землеўладальнікамі ўсіх павіннасцяў і службаў разам з астатняй воласцю. Таму мясцовыя ўлады лічылі сябе правамоцнымі дзейнічаць вельмі рашуча і жорстка. За адмову людзей князя Відзінецкага несці сумесныя абавязкі да іх прымянялі пабоі, забіралі ў іх жыўнасць, знявольвалі старца і асобных падданых князя з сяла Калодчыцкага, спаганялі грошы і прадукты харчавання. Акрамя таго, падданыя князя Відзінецкага прымушаліся да ўдзелу ў рамонтна-будаўнічых работах на дзяржаўных умацаваннях. Так, на іх ускладваўся абавязак паслаць трох чалавек да Гомеля і выдаць на іх яшчэ 6 коп грошаў, а да Кіева – 4 чалавек і 10 коп грошаў. Улічваючы складанасць справы, яна была адкладзеная да разгляду самім гаспадаром [13, р. 120 – 122].

На дадзены момант не ўдалося высветліць, чым завяршылася ў рэшце гэтая судовая справа, але прыведзеныя звесткі дазваляюць казаць, што мясцовая грамада не заўсёды заставалася ў баку ад пытання выканання павіннасцяў і службаў з прыватнаўласніцкіх маёнткаў. Гэты дакумент відавочна пацвярджае прыведзенае вышэй сцверджанне, што ў XVI стагоддзі з-за розных змяненняў даўніны ўрадавыя колы ўжо і самі не маглі дакладна вызначыць, хто і якія абавязкі павінен быў выконваць на карысць пэўных умацаванняў.

Дзяржава таксама рабіла свой унёсак у справу забеспячэння ўмацаванняў, асабліва на памежжы. Але яе выдаткі на кожную асобна ўзятую цвержу не былі пастаяннымі і насілі нерэгулярны характар.

Як вынікае з адказу гаспадара ўдзельнікам Гарадзельскага сойму 1568 года, на ўтрыманне памежных замкаў заўсёды накіроўваліся сродкі, якія прыходзілі ў гаспадарскі скарб ад выпуску манет [31, с. 798].

З мэтай атрымання даставернай інфармацыі аб стане абарончых аб'ектаў цэнтральная ўлада праводзіла часам рэвізіі сваіх умацаванняў. Так, у 1540 годзе да луцкага старасты, князя Фёдара Чартарыйскага і да маршалка Вальнскай зямлі князя Фёдара Сангушкі былі дасланыя лісты, што для попісу замкаў накіроўваецца гаспадарскі дваранін [19, с. 232 – 233]. Вядома таксама, што рэвізія паўднёвых памежных замкаў праводзілася ў 1545 годзе [14]. Пазней, у 1552 годзе, зноў папісваліся памежныя замкі, у тым ліку і ў Полацку [12, с. IV].

Дзяржава была ў праве кантраляваць і патрабаваць ад феодалаў належнай баяздольнасці іх уласных замкаў. Таму прыватныя ўмацаванні таксама падвяргаліся рэвізіям. У 1541 годзе гаспадар паведамляў маршалку Вальнскай зямлі, што да яго дайшлі звесткі аб дрэнным стане замкаў нябожчыка Іллі Астрожскага: Сцепаня, Роўна, Чуднава, Палонага і Звегля. Таму вялікі князь загадваў аб'ехаць замкі, высветліць усе іх недахопы і ўказаць мясцовым ураднікам меры па выпраўленню сітуацыі. Ураднікам пералічаных замкаў таксама высылаліся лісты з загадам слухацца ва ўсім маршалка Вальнскай зямлі [19, с. 274].

Неаднаразова ўрадам ВКЛ арганізаваліся пастаўкі харчавання на памежныя ўмацаванні з гаспадарскіх уладанняў заходняй і цэнтральнай частак дзяржавы, дзе вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі стаяла на больш высокім узроўні, а землі значна радзей падвяргаліся варожым разбурэнням [18, с. 10 – 11, 782 – 786; 26, р. 289 – 290]. Так, у 1528 годзе вялікая партыя збожжа колькасцю ў тысячу бочак паступіла да Кіева. З Гародні было дастаўлена 500 бочак. Гарадзенскі стараста 100 бочак накіраваў на сваіх падводах, 400 бочак мусілі быць адпраўленымі на падводах з гаспадарскіх валасцей. Усе яны спачатку перапраўляліся да Слуцка, а ўжо ад яго водным шляхам па рэках Случы і Прыпяці накіроўваліся непасрэдна да Кіева. Астатняя партыя дастаўлялася спачатку да Пінска: 100 бочак з Бярэсця, 100 з Мельніка, 100 з Камянца і яшчэ 200 з Слоніма. Потым вадой на камягах яно мусіла паступіць у Кіеў [26, р. 289 – 290].

Адначасова збожжа накіроўвалася да Полацка і Віцебска. У Полацк жыта выпраўлялася з Уціны, Анікштаў і Браслава па 100 бочак, а з Ушполь і Пенян па 200 бочак. Для арганізацыі дастаўкі збожжа на падводах з пазначаных мясцін быў накіраваны асобны гаспадарскі дваранін. Дадзеную партыю харчавання павінны былі прыняць для захавання мяшчане Сава Бернішчаў і Васка Панкоў. Той жа гаспадарскі дваранін павінен быў даставіць збожжа і да Віцебска, 100 бочак з Маркава і 300 з уладанняў удавы пана Януша Касцевіча, які раней браў збожжа з Віцебска на свае патрэбы ў пазыку. У Віцебску збожжа павінна было быць перададзена на захаванне віцебскаму гараднічому [26, р. 290].

Традыцыйна забеспячэнне большасці дзяржаўных фартэцый боепрыпасамі і артылерыяй з'яўлялася клопамтам дзяржаўнага скарбу. Такі стан рэчаў усталяваўся, верагодна, з той прычыны, што шырокае выкарыстанне агняпальнай зброі пры абароне ўмацаванняў у ВКЛ пачалося значна пазней, чым склалася сістэма павіннасцяў і службаў мясцовага насельніцтва на іх карысць. Таму ўрад не мог у маштабах усёй краіны ўскласці на мясцовых жыхароў падобны абавязак, не парушаючы даўніны. Аднак кіраўніцтва ВКЛ магло змяняць даўніну пры вырашэнні гэтага пытання ў асобных выпадках.

Так, у Магілёве, пачынаючы з часоў Жыгімонта Старога, г. зн. у першай палове XVI стагоддзя, сродкі на артылерыю і пушкароў пачалі паступаць з так званага «важчага» падатку, што збіраўся ў горадзе з узважвання на гарадскіх вагах [16, с. 76].

У 1525 годзе гаспадар уступіў права збору праязнага мыта мяшчанам Берасця з той умовай, што яны, акрамя ўсяго іншага, мусілі забяспечыць умацаванні ў горадзе гакаўніцамі, порахам і засцерагальным узбраеннем. Мыта было перададзена на 10 год, але пазней берасцейцы выпрасілі ў гаспадара павелічэння тэрміну трымання гэтага падатку ў сваіх руках [3, с. 334].

Пры неабходнасці для правядзення рамонтна-будаўнічых работ урадавыя колы часта арганізавалі выправу да памежных крэпасцей працоўнай сілы. У 1528 годзе для работ на кіеўскіх умацаваннях выганяліся пад наглядом князя Багдана Крошына людзі з Падняпроўскіх валасцей. Для работ на Полацкім замку выпраўлялася 50 чалавек з Уцены і 100 чалавек – з Успол і Пенян. Да Віцебска ўрад накіраваў з Анікштаў 50 і з Браслаўля – 70 чалавек. Мясцовыя дзяржаўцы мусілі прыставіць для нагляду за адпраўленымі на будоўлю ўмацаванняў валашчанамаі сваіх слуг, каб яны не разбегліся. Па прыбыццю на месца неабходны для выканання аб'ём работ вызначалі адказныя за гэта асобы. Для правядзення рамонтна-будаўнічых мерапрыемстваў на Оршы пад наглядом гаспадарскага двараніна Явара выганяліся людзі з Васілішак (30 чал.), з Дубіч (15 чал.), Астрыны (15 чал.) і яшчэ з іншых месцаў 35 чалавек [26, р. 290].

У другой палове XVI стагоддзя дзяржава вымушана была істотна павялічыць расходы на ўтрыманне старых памежных умацаванняў і ўзвядзенне новых, бо існуючая сістэма забеспячэння дзейнічала ўсё менш эфектыўна, а вайсковыя выдаткі з-за пастаяннай пагрозы варожых уварванняў на ўсходнім і паўднёвым памежжы ўвесь час узрасталі. Адною з характэрных праяваў надыходзячага крызісу стала аднаўленне зруйнаванага татарамі замка ў Браслаўлі. Падчас адбудовы браслаўскіх умацаванняў у 1552 годзе выключная частка расходаў легла на гаспадарскі скарб [1, с. 228 – 229; 31, с. 573].

Заклучэнне. Утрыманне крэпасцей у Вялікім княстве Літоўскім грунтавалася са старажытнасці на тым, што асноўныя намаганні па забеспячэнні іх баяздольнасці ўскладаліся перш за ўсё на розныя сацыяльныя групы мясцовага насельніцтва. У параўнанні з астатнімі павіннасцямі і службамі найбольш працаёмкімі з'яўляліся рамонтна-будаўнічыя работы, таму іх, відаць, правільным будзе лічыць самым галоўным абавязкам на карысць дзяржаўных умацаванняў. У розных абласцях дзяржавы павіннасці і іх аб'ём на карысць умацаванняў маглі адрознівацца, бо залежылі ад асаблівасцяў даўніны. Урад ВКЛ заўсёды дэклараваў прынцып выканання мясцовым насельніцтвам абавязкаў перад дзяржавай па даўніне. Мясцовае насельніцтва таксама ўсяляк імкнулася адстойваць даўніну перад злоўжываннямі феадалаў і мясцовых гаспадарскіх ураднікаў. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што даўніна не была адзінай для ўсіх зямель княства, а таксама тое, што пад уплывам розных фактараў яна з часам падвяргалася пэўнай дэфармацыі.

Дзяржава таксама ўдзельнічала ва ўтрыманні сваіх умацаванняў, асабліва на памежных тэрыторыях. Традыцыйна менавіта яна забяспечвала гарнізоны крэпасцей агняпальнай зброяй і боепрыпасамі. Аднак падобныя і некаторыя іншыя расходы на кожнае асобнае ўмацаванне мелі нерэгулярны характар.

Такая сістэма ўтрымання дзяржаўных умацаванняў у ВКЛ больш або меней эфектыўна функцыянавала да канца XV стагоддзя. Да сярэдзіны XVI стагоддзя кіраўніцтва княства Літоўскага ўвогуле апынулася перад неабходнасцю пераадолення крызісу ў справе ўтрымання дзяржаўных умацаванняў. Крызіс быў выкліканы некалькімі прычынамі. Па-першае, накіпалася шмат розных змяненняў даўніны, якія прыводзілі да блытаніны ў выкананні абавязкаў на карысць крэпасцей. Па-другое, скараціўся дзяржаўны зямельны фонд, памяншаліся паступленні ў скарб і, адпаведна, змяншаліся магчымасці дзяржавы выдаткоўваць сродкі на свае крэпасныя ўмацаванні. Па-трэцяе, у выніку войнаў былі страчаны тэрыторыі на ўсходніх межах ВКЛ. Паколькі з іх спынялася выкананне павіннасцей і службаў на карысць крэпасцей, то ўзнікала патрэба ў павелічэнні датацый з боку дзяржаўнага скарбу. Па-чацвёртае, было пашырана свавольства феадалаў, якія, карыстаючыся слабасцю цэнтральнай улады, спынялі выкананне павіннасцяў на карысць дзяржаўных умацаванняў. У выніку, калі ўрад схіліўся да ўдзелу ў Інфлянцкай вайне, сістэма ўтрымання ўмацаванняў дзейнічала ў дзяржаве неэфектыўна. Гэтыя абставіны адмоўна сказаліся на ходзе вайны для Вялікага княства Літоўскага.

ЛІТАРАТУРА

1. Любавский, М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – М., 1915. – 401 с.
2. Пичета, В.И. Белоруссия и Литва XV – XVI вв. (Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) / В.И. Пичета. – М., 1961. – 814 с.
3. Довнор-Запольский, М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнор-Запольский. – Киев, 1901. – Т. 1. – 807 с.
4. Грушевский, А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину / А.С. Грушевский. – Киев, 1918. – 240 с.
5. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1910. – Т. VI. – S. 305.

6. Белоруссия в эпоху феодализма: в 3 т. / редкол.: А.И. Азаров [и др]. – Минск: Изд-во АН БССР, 1959 – 1961. – Т. 1: С древнейших времен до середины XVII века / сост. З.Ю. Копыцкий. – 1559. – 515 с.
7. Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Кн. записей. – Т. 1. – Юрьев, 1910. – IX. – 185 с., 872 стб., [5] л. факсим.
8. Lietuvos Metrika. Кнуга № 9 (1511 – 1518). Užrašymų knyga 9. – Vilnius.: Zara, 2002. – 616 p.
9. Тихомиров, М.Н. Древнерусские города. – 2-е изд. доп. и перераб. / М.Н. Тихомиров. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1956. – 476 с.
10. Ткачоў, М.А. Замкі і людзі / М.А. Ткачоў; пад рэд. Г.В. Штыхава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 184 с.: іл.
11. Lietuvos Metrika (1522 – 1530) 4-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius.: Vilniaus universiteto leidykla, 1997. – 512 p.
12. Полоцкая ревизия 1552 года / И.И. Лаппо. – М., 1905. – 237 с.
13. Lietuvos Metrika (1540 – 1541) 10-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius.: Vilniaus universiteto leidykla, 2003. – 262 p.
14. Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / В. Кравченко. – Київ, 2005. – 598 с.
15. Энциклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск.: БелЭн, 1993 – 2003. – Т. 2: Беліцк – Гімн / Б.І. Сачанка [і інш.]. – 1994. – 527 с.: іл.
16. Ткачев, М.А. Замки Белоруссии / М.А. Ткачев. – Минск: Польша, 1987. – 222 с.: ил.
17. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 28 (1522 – 1552). Кн. запісаў 28 / падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск: АТЕНАЕУМ, 2002. – 312 с.
18. Литовская Метрика. Отделы первый – второй. Часть третья: Кн. публичных дел. – Т. 1. – Юрьев, 1914. – IV. – 74 с., 895 стб., [5] л. факсим.
19. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1890. – Т. IV. – S. 647.
20. Lietuvos Metrika. Кнуга № 25 (1387 – 1546). Užrašymų knyga 25. – Vilnius: Moklo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. – 460 p.
21. Полоцк и Полоцкий повет // Писцовые книги Московского государства. Ч. 1. Отд. 2. – СПб., 1877. – С. 421 – 566.
22. Любавский, М. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания первого литовского статута / М. Любавский. – М., 1892. – 998 с.
23. Lietuvos Metrika. Кнуга № 532 (1569 – 1571). Viešųjų reikalų knyga 10. – Vilnius: Zara, 2001. – 155 p.
24. Lietuvos Metrika. Кнуга № 51 (1566 – 1574). Užrašymų knyga 51. – Vilnius: Lietuvos istorijos inst., 2000. – 485 p.
25. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 44: Кн. запісаў 44 (1559 – 1566) / падрыхт. А.І. Груша. – Мінск: Артс-Фэкс, 2001. – 229 с.: іл.
26. Lietuvos Metrika. Кнуга № 15 (1528 – 1538). Užrašymų knyga 15. – Vilnius: Lietuvos istorijos inst., 2002. – 446 p.
27. Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1910. – Т. VII. – S. 433.
28. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой пол. XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1975. – 190 с.
29. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI – XVII вв.) / З.Ю. Копыцкий. – Минск: Наука и техника, 1966. – 225 с.
30. Lietuvos Metrika (1533 – 1535) 8-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999. – 304 p.
31. Любавский, М. Литовско-русский сейм / М. Любавский. – М.: Университетская типография, 1900. – 850 с.

Пастуніў 12.11.2008